

idén éppen százéves múltja. Az Arany-év egyik jelentős eredménye volt a nagyszalontai Csonka-torony és a benne található, legnagyobb részben Arany Jánoshoz kötődő hagyaték állagának felújítása, megjavítása, az épülettől, a kiállítási terekről a raktáron át, a könyvekre és főleg a kéziratokra terjedően. Utóbbiak restaurálása az OSZK műhelyében történt, ahogy már volt erről szó; ez a beszámoló a kötet egyik legérdekesebb írása lett.

A tavalyi Arany-előadásokat tartalmazó kötet az előzőekhez képest vékonyabb, de tematikailag az egyik legegységesebb, elsősorban irodalom- és kéziratközpontú. Egymás után olvasva a sorozat tagjait, lassan kiteljesedik egy-egy munkatárs évtizedre visszatekintő kutatási területe, érdeklődési köre, szakmai hozzáállása, tárgyalásmódja, az előadásokból született tanulmányok erősségei és azok a pontok, amelyek még további kutatást igényelnek. Jól illeszkedik az utóbbi években ehhez a változatos múltú 56-os Intézet jelenléte; az Országos Széchényi Könyvtár BSCa-sorozata felnőtté vált.

BUDA ATTILA

Ulrich Andres Wien, Siebenbürgen – Pionierregion der Religionsfreiheit. Luther, Honterus und Wirkungen der Reformation, Bonn–Her mannstadt, Schiller Verlag, 2017. 232 p.

Az erdélyi reformáció nemzetközi együttműködésben történő kutatását konferenciák szervezésével és kötetek gondozásával is elősegítő Ulrich Andreas Wien, az Universität Koblenz-Landau keretében működő Institut für Evangelische Theologie professzora tanulmánykötetében az elmúlt évek termését gyűjtötte össze. Már a címek felsorolása – *A vallásszabadság az élenjáró régióknak számító Erdélyben, A vallási tolerancia alapjai és korlátai a 16. században, A humanista városi reformáció Brassóban és két főszereplője Johannes Honterus és Valentin Wagner, A reformáció Erdélyben, Helyi vonások a kleinpoldi lelkész Damasus Dürr reformátori prédikációiban, A kálvinizmus hatásai Erdélyben a 16–17. században, Felekezeti térségek kialakulása Erdélyben, A reformátusok*

tevékenységének visszhangja az erdélyi szász evangélikusok között a 16–17. században, Politika–hatalom–hit, Viták, konfliktusok és egyeztetési törekvések Erdélyben az egyház és a Nationuniversität között a 16. század közepétől a 18. század derekéig, Az 1572-es Formula Pii Consensus – is jelzi, hogy az erdélyi reformáció kutatói számára megkerülhetetlenül fontos témákról van szó. A felsorolásunkban utolsó előtti helyen szereplő írás itt látja meg először a napvilágot, míg a megjelenés sorrendjében között továbbiakat először 2000–2016 közötti konferenciakötetekben adta közre. A szerző nem változtatott a szövegeken, csupán egy helyütt találtam (132) a mostani megjelenésre vonatkozó aktualizáló keresztutalást. A változatlan közlés, továbbá az, hogy a tanulmányok zöme olyan németországi konferencián hangzott el, ahol föltétlen szükség volt a történeti háttér és az erdélyi reformáció legfontosabb mozzanatainak ismertetésére, óhatatlanul azzal járt, hogy sok alapvető információ többször szerepel a kötetben. Kétségtelen ugyanakkor, hogy még ezek a történeti bevezetések sem ismétlődnek mechanikusan, mert az egyes tanulmányok fő témájának megfelelően az erdélyi reformáció más-más mozzanatai kerülnek előtérbe.

Másfelől jól tudjuk, mennyire szükséges még a súlykoló ismételtetés is ahhoz, hogy az erdélyi reformáció külön útját és rendhagyó megoldásait megértessük a külföldi szakemberekkel, hiszen sokak erőfeszítése ellenére még az első téma, a sokszor hangoztatott vallási tolerancia esetében sem tekinthető sikeresnek az erdélyi fejlemények kivételességének beláttatása. Nagyon fontos tehát, hogy Ulrich Wien személyében egy, a szász reformációban érdekelt kutató méltatja ezt – a tanulmány címében is tükröződő – elismeréssel. Az augsburgi vallásbéke biztosította toleranciát gyakran túlértékelő német kutatókkal implicit módon vitát folytatva egyenesen arról beszél, hogy Erdély e tekintetben évszázadokkal előzte meg a birodalomban történeteket. További érénye a dolgozatnak, hogy világosan feltárja a toleráns gyakorlat kialakulásának folyamatát is. Teljes joggal hangsúlyozza a kötetben több helyen is a folyamatot elindító 1557-es tordai országgyűlés kivételes

jelentőségét, s itt csak azt kifogásolhatjuk, hogy érvek felsorakoztatása nélkül csatlakozik azokhoz, aki szerint 1571-ben megtörtént az unitárius egyház hivatalos elismerése. Mint többször kifejtettük (legutóbb angolul a *The Hungarian Historical Review, New series of Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae* 2013-as évfolyamában) teológiai argumentáció tekintetében az 1568-as tordai országgyűlés szövege tartalmazza a legmélyebb gondolatokat – ezt egy helyütt (112) említi a mostani kötet is –, de itt nem unitárius, hanem egyetemes protestáns jellegű argumentációt olvashatunk, s szerintünk komoly jelentősége van annak, hogy a bevett felekezetek felsorolása csupán 1595-ben történik meg. Roppant tárgyszerűnek tarthatjuk ugyanakkor a vallásszabadság 16. századi határainak felsorolását (a Dávid Ferenc perében kicsúcsosodó fellépés a legradikálisabb unitáriusok ellen, a politikai képvisellel nem rendelkező ortodox románok csupán megtűrt volta, a jezsuiták többszöri eltávolítása, a szászok rákényszerítése az ágostai hitvallás elfogadására részint belső tényezők, részint a fejedelmi hatalom fellépése következtében), jóllehet a modernizálás kizáró józanság jegyében még azt is hozzátehetnénk, hogy a szerzőnél jóval korlátozottabbnak látjuk a konfessionális kereteken kívüli individuális vallásosság megélésének lehetőségét (14).

A felsoroláshoz kapcsolódó kérdések némelyikére még visszatérünk, ám előbb külön is hangsúlyozzuk, a szászoknál 1572-ben történtek ilyen értelmezése demonstrálja talán a legvilágosabban azt a tárgyszerűsége törekvést, amely a kötet legnagyobb erénye, s amely lehetővé teszi a szerző számára, hogy a szász közösségen belül is folyamatosan regisztrálja az egyneműség alól tartósabban vagy alkalmilag kilógó jelenségeket, s többször is hangsúlyozza, hogy a teljes egységesülés csupán 1670 táján zárult le. Megnyilvánul ez a modern kutatási eredmények körültekintő mérlegelésében is, hiszen Adolf Schullerus, Kart Kurt Klein, Erich Roth és Gernot Nussbacher eredményeinek és megfontolásainak mérlegelő felhasználásával vázolja fel az erdélyi és ezen belül a szászság reformációjának első évtizedeit, egyáltalán nem

titkolva, hogy a koncepció leglényegesebb mozzanatait Andreas Müller legfrissebb megállapításai alapján körvonalazza. A magyar kutatók közül Csepregi Zoltán megfontolásaira is támaszkodva kitűnő összefoglalásokat kapunk a Honterus és Valentin Wagner fémjelezte Szeben és Brassó központú fejleményekről, s az elemzés indokolni tudja, hogy a Hamm Berndt által a délnémet városokra alkalmazott terminológia átvételével a patriciusok által irányított humanista városi reformációról (patrizistisch-humanistische Stadtreformation) beszéljen. A könyv második és harmadik fejezetében különösen izgalmasnak találtuk a későközépkori előzményeket taglaló részeket, amelyek azt mutatják be, hogy az említett városok, de különösen Szeben magisztrátusa miképpen akarta irányítása alá vonni szinte a teljes egyházi intézményrendszert, aminek a másik oldalról aztán az is következménye lett, hogy a reformáció alapüzenetének átvételét összekapcsolták a későközépkori spiritualitás sok eleméhez való szívós ragaszkodással. Wien meggyőzően mutatja ki ennek a reformációs programnak az összefonódását azzal a humanisztikus filológiai, etikai és pedagógiai programmal, amely az erdélyi szászok számára mintaadóan, iskolai és könyvkiadási gyakorlatokat is helyén és hosszú időre befolyásolóan valósult meg a folyamatosan zsinórmértéknek tekintett Melanchthon életművében. Itt viszont szívesen olvastam volna reflexiót arról, összegezethetőnek tartja-e ezt a koncepciót az egy helyütt legalábbis pozitív hangsúllyal említett Jan-Andrea Bernhard hatalmas terjedelmű monográfiájában leírtakkal, aki a Melanchthont is felölelő „reformhumanizmus” szívós hatásával nem csupán a reformáció gyors elterjedését magyarázza, hanem azt is, hogy Erdélyben és Magyarországon a viták ellenére gyorsan zajlott le a helvét irányzatok befogadása is, amelyeket tehát szerinte itt éppen az tett vonzóvá, hogy a lutheranizmustól eltérően képesek voltak a humanizmus és a reformáció összhangjának megteremtésére. Nagy a kereslet tehát ez iránt az összhang iránt, mondanám cinikusan, de az nem vitás, hogy nagyobb joggal beszél erről Ulrich Wien, hiszen Honterus vagy Wagner esetében a hit és a tudás viszonya, vagy a megigazulástan

tekintetében is olyan gondolatokkal találkozunk, amelyek kétségtelenül eltérnek a Luther által hangoztatottaktól. Azt talán mégsem ártott volna hangsúlyozni, hogy ez az erdélyi százok között meghonosodott eruditus iskolás humanizmus is több fényévnyi távolságra volt azoktól a merész dogmatikai és antropológia újításoktól sem visszarettenő tendenciáktól, amelyeket az európai humanizmus sok európai képviselőjénél tetten érhetünk. Ennek leszögezését az is szükségessé tenné, hogy Wien tanulmányaiban több helyen olvashatjuk: Erdély specifikuma volt, hogy helyet adott a reformáció elterjedésének folyamatában fellépő racionalisztikus, kora-felvilágosult tendenciáknak. Amikor erről beszél, nyilvánvalóan az antitrinitáriusokra gondol, s fogalomhasználata arra enged következtetni, hogy a szentháromság-tagadók teljes mezőnyére. Mi úgy gondoljuk (erről Keserű Gizellával közösen tanulmányt is írtunk), hogy méltánytalanul és tudományosan elfogadhatatlanul járnak el azok, akik az erdélyieket kirekesztik a felvilágosodást előlegező gondolati hagyományból. Am mondanánk fontos eleme, hogy ez egyáltalán nem igaz a szentháromság-tagadók egészére, hiszen ennek korai változatai közül soknak a rációnak semmiféle szerepet nem juttató biblicizmus volt a meghatározó eleme, s komoly belső viták során jutottak el a legradikálisabb képviselőik – a 16. században talán leginkább Christian Francken – annak kinyilvánításáig, hogy a vallási kérdésekben a ráció a végső instancia. Fontos tehát, hogy óvatosabban kezeljük a racionalista, vagy racionalisztikus megjelölést, hiszen Matthias Hebler vagy az alább még említendő Damasus Dürr a németországi evangélikusokhoz hasonlóan a ráció szolgálatában állóknak tekinti már az ubiquitást belátni nem tudó reformátusokat is, amint ez az utóbbinak abból a roppant szuggesztív prédikációjából is kiderül (a tanulmánykötet a 101. oldalon idézi), mely az észet az Achab királyt bálványozásra készetető szépséges asszonnyal (die schöne frau Jezabel) azonosítja.

Wien Szegedi Edit németül és magyarul közölt tanulmányára építve, a patríciusok által vezényelt humanista városi reformáció típusába sorolja be a kolozsvári fejleményeket is.

A rokonság természetesen nem tagadható, ám az árnyalás érdekében célszerű lett volna figyelembe venni Keserű Gizellának a *Radikale Reformation. Die Unitarier in Siebenbürgen* kötetben közölt észrevételeit, aki nagy jelentőséget tulajdonít annak, hogy a magyar falvak sűrűjében elhelyezkedő, és a magyar vármegyékben történetekre is reagálni kénytelen város sajátos érdekei érvényesítése végett már a reformáció fellépte előtt kilépett az *universitas saxonum* közösségből. Ez befolyással volt a reformáció alakulására is, s végső soron ezzel magyarázható, hogy az erdélyi szászok spirituális sokszínűségét gazdagítva, mintegy 160 esztendőn keresztül szász unitárius gyülekezet működött itt, amelynek létét persze hosszú időn keresztül eljelentéktelenítő szemlélettel kezelt mind a magyar nacionalista, mind a dogmatikai egyneműségét hangsúlyozni szerető szász dogmatikai elfogultság.

A magyar kutatók számára alighanem a kötet legnagyobb újdonságát jelenti a következő, a kleinpöldi prédikátor, Damasus Dürr prédikációs kötetéről szóló tanulmány, amely a konfeszszionális térségek kialakulásával foglalkozó konferencián hangzott el, s amely egy olyan szerzőt állít a középpontba, aki valóban környezete spirituális és köznapi élete egészének kézben tartására és formálására törekedett. A beszédes alcímekkel is jól tagolt tanulmány alaposan megválogatott idézetekkel illusztrálja, hogy a kéziratban maradt prédikációk nem csupán a hívek vallási nézeteinek tisztaságára, de nem is csupán a templomuk hagyományörző berendezésére vagy a szentségek kiszolgáltatásának – ugyancsak az evangélikus hagyomány szentesítette – tisztaságára ügyelt, hanem a mindennapi élet egészének igyekezett rendet szabni, amit kitűnően példáznak az úrvacsora vétele előtti kölcsönös megbocsátásra mintát adó szövegek közlése is. Úgy tudom, hogy szerzőnk hamarosan megjelenteti ennek a 16. századi szász írásbeliségben unikumnak számító kötetnek a teljes szövegét, ami ösztönzést jelenthet a magyar kutatók számára is analógiák keresésére. Ennek nem kívánok elébe vágni, de a szinte ugyanabban az időben született Bornemisz-poztillák mellett az emberi élet teljes-

sege átfogásának igénye szempontjából nem látszik rossz jelöltnek az a Foktövi Máté sem, aki a 17. század elején az emberről szóló, ugyancsak kéziratban maradt prédikációkat írt, s akiről Hubert Gabriella készített nagyon értékes tanulmányt.

A 16. századi dogmatikai fejlemények iránt fogékony olvasók ugyanakkor bizonyára azzal a két tanulmánnyal találkoznak szívesen, amelyek a kálvinizmus erdélyi hatásával, illetőleg azzal foglalkoznak, hogy milyen visszhangot váltott ki a református felekezet megjelenése a szász evangélikusok között. Az első keretezését már-már provokatívnak is tekinthetjük, hiszen annak felvetésével nyit, illetőleg zár, hogy mi vitte rá II. Rákóczi Györgyöt – az Erdélynek közismerten Mohácshoz hasonló katasztrófát jelentő – lengyelországi vállalkozásra. A bevezetés még csak felveti, hogy szerepe lehetett ebben annak a magyarságot Isten választott népének tekintő elhivatottság-tudatnak is, amelyet fejedelmek környezetében élő magyar kálvinista teológusok dolgoztak ki. Az utolsó egység és az összefoglalás ezt még további részletekkel egészíti ki, utal a fejedelmeket Mózes és az ótestamentumi királyok szerepében láttató szövegekre, illetőleg a török és a római Antikrisztus vereségét vizionáló apokaliptikus váradalmakra. „Innen már csak egy kis lépés kellett ahhoz, hogy az erdélyi udvar 1648 óta egyre fokozódó agresszív irányultsága belesodorja a lengyelországi kalandba” (120). Erre a kérdésre még visszatérünk.

Összefoglalóan az itt egyberántott fejezetek közül az elsőről azt mondhatjuk, hogy három nagy egységbe foglalva, a református törekvések megjelenését, majd a románok közötti hitterjesztést is felölelő missziózást, illetőleg a 17. századi kiteljesedést számba véve kapunk áttekintést az általánosan ismert és elfogadott mozzanatokról. Különösen nagy elismeréssel szól a 17. századi fejedelmek hangsúlyos támogatásával létrejött iskolarendszerről, s ezen belül a diákokat Hollandiából, Németországból, Csehországból és Lengyelországból is idevonzani tudó gyulafehérvári kollégiumról. Ez azt is jelenti persze, hogy a kötet nem vesz tudomást Ősz Elődnek a Kálvin-művek erdélyi

jelenlétére vonatkozó alapos kutatásairól, de nem foglal állást abban a vitában sem, amely Kálvin műveinek 16. század derekára datált recepciójáról Jan-Andrea-Bernhard és Csepregi Zoltán között zajlott le, s amelyben csaknem bizonyosan az ezt tagadó utóbbinak van igaza. Pozitívumnak tekinthetjük ugyanakkor, hogy elfogadja azt az újabban lengyelországi forrásokkal is alátámasztott elképzelést, hogy magyar lakta területeken lezajlott helvét fordulatot annak legfőbb munkása, Giorgio Blandrata csupán átmeneti állapotnak tekintette. Csakhogy az elérendő magaslat szerintünk a fentiekben elmondottak értelmében nem egy „korafelvilágosult elemeket tartalmazó későhumanista vízió” volt, hanem egy Erasmus műveiből építkező olyan biblikus Erasmuszúság, amely néhány alapvető hittételben megegyezést kimunkálva képes volt félre tolni a protestantizmust megosztó dogmatikai vitákat. Ebben a fejezetben kerül sor az unitáriusok helyzetének nagyon vázlatos ismertetésére is, amelyben azt a nagyon érdekes, de további bizonyítékokat igénylő megjegyzést is olvashatjuk, hogy 1620 körül valamiféle enyhülés következett volna be kezeletükben.

A legerősebbnek a harmadik nagy alfejezet befejező részét tarthatjuk, ahol a hazai szakirodalomban nem eléggé olvasott és felhasznált Graeme Murdockra támaszkodva mutatja be a református felekezet és a fejedelmi hatalom érdekközösségének kibontakozását a 17. század derekára, amely a kultúra területén is a református törekvések dominanciáját eredményezte.

A következő fejezet aztán egy-egy Abraham Scultetus-, valamint Damasus Dürr-idézetből kiindulva igen szuggesztíven mutatja be, hogy miként feszült egymásnak és teremtett eltérő konfessionális teret az a vízió, amely a pápaság összes maradványának kíméletlen kiiktatására törekedett, s az, amely a tisztességes rend megőrzése érdekében (der ehrelichen Ordnung wegen) óvakodott attól, hogy eltörölje a templomok és a közönséges lakóépületek közötti különbséget. Megtartotta tehát a főoltárokat és a képeket, nem vetköztette ki a papokat megkülönböztető öltözetükből, s óvakodott a hagyomány szentesített rituális külsőségek ki-

iktatásától. Ennek a mentalitás egészére is hatással lévő különbségnek a szívós továbbélését demonstrálja egy Johannes Tröstler *Das alt und neu-teutsche Daciájából* (1666) származó idézet is, ám szerzőnk Matthias Glatz és a segesvári Simon Paulinus példájával is igazolja, hogy nem volt teljesen mentes az antitrinitárius vagy helvét hatástól a szász evangélikus világ. A fejezet legérdekesebb részének a brassói Fekete templom levéltárából származó énekeskönyvet illető megfigyeléseket találjuk. A nemrégén Szócs Tamás által közzétett, 1630–1706 közötti időszakra datált, agendát, kátét és graduált tartalmazó gyűjteményben Lobwasser zsoltparafraízisaiból származó részletek is találhatóak, s ez ismét csak a felekezeti határok időnkénti átlépéséről tanúskodik.

Az utolsó fejezet egyszerre ad történeti áttekintést és tűz ki új feladatokat. Ismételten körvonalazza, hogy miben tér el az erdélyi századok világi és egyházi intézményrendszere mind a birodalom evangélikussá vált részeitől, mind az evangélikussá vált országokétól, bemutatja, hogy az itteni sajátos megoldások hogyan függnék össze a későközépkorig visszavezethető hagyományokkal. A szerző szerint ezek következtében is számíthat nemzetközi figyelemre az 1601 és 1752 között született zsinati jegyzőkönyveket, továbbá a hozzájuk kapcsolódó vizitációs jegyzőkönyveket is közlétevé vállalkozás. Néhány szűrőpróba közlése ezt igazolja is.

Az utolsó fejezet (talán logikusabb lett volna a kötet valamelyik korábbi tanulmányához társítva közölni) méltatásáról – néhány általánosabb észrevételünkkel is összekapcsolva – zárásként a következőket mondhatjuk. A tárgyszerűsége törekvő szerző tiszteltre méltóan törekszik arra is, hogy a magyar kutatók eredményeit is hasznosítsa. Ez nem minden Erdély történetével foglalkozó szerzőről mondható el, ezért föltétlenül regisztrálnunk kell, hogy idegen nyelven közölt publikációinkról tud, azok zömével szembenéz, eredményeit fölhasználja. Az is tagadhatatlan, hogy többet kellene idegen nyelven publikálnunk, de tény, hogy a kötet kérdéskörében is nagyon fontos eredmények igazán árnyalt és részletesen dokumentált meg-

fogalmazásban, magyar nyelven látták meg a napvilágot, s ezek így kimaradtak az összképből. Ilyen a fejedelmek szerepe az erdélyi vallási viszonyok alakításában. Szerzőnk többször beszél arról, hogy János Zsigmond fejedelem meghatározó volt mind a protestantizmus meghonosításában, mind az antitrinitarizmus diadalra jutásában. Horn Ildikó (lásd a *Hit és hatalom*-kötet tanulmányait) és a sorok írója (a *Hitújítás és egyházalapítás között*-kötetben) néhány részletkérdésben ugyan nem, de a lényegben egyetértő újabb megfontolásai szerint ez egyáltalán nincs így: csak vonakodva és lassan szakított a katolicizmussal 1564 tavaszán, nem volt kezdeményező a helvét fordulat végéhez vitelében, s unitáriussá is csak élete legvégén, 1569 őszén vált. Inkább arról beszélhetünk tehát, hogy követte a társadalomban, illetőleg a politikát formáló elitben lezajlott változásokat, ami azt is jelenti, hogy élete végén tette magáévá azt a koncepciót, amely jóval korábban Petrovics Péter környezetében jött létre. Ennek az a lényege, hogy a kialakulóban lévő új ország önálló entitását, s Habsburg-fennhatóság alatt maradt országrésztől eltérő voltát vallási tekintetben úgy akarta felmutatni, hogy minél távolabbra kerüljön a katolicizmustól. Ez fontos a Wien szerint nagyon toleránsnak tekintett Báthory István megítélése szempontjából is. Szerzőnk a fejedelem, majd lengyel király egyik legendás mondását idézi (*rex populorum, non consentiarum*). A hagyományban pedig rögzült az a másik, még felemelőbb mondása is, hogy Isten három dolgot tartott fenn önmagának: a semmiből teremteni, a jövőt előre tudni és a lelkiismereten uralkodni. A magyar szakirodalomban régóta zajlik vita e nyilatkozatok és tényleges intézkedései viszonyáról. Ezt itt most nem idézhetem fel, csupán azt említem meg, amiben mintha egyetértés lenne. Bármilyen motivációból történt is, tény hogy szakítani akart a fenti Petrovics Pétertől eredő koncepcióval, mert az szerinte különösen a legváltozatosabb eretnenségek itteni megjelenésével, Erdély politikai elszigetelődésével járt. Mindaz tehát, ami az 1570-es évek végéig uralkodása alatt történt, magyarázható póre politikai megfontolásokkal is, és sokan rokoníthatónak tartják a Jean Bodin

és a környezetében élő politikusok által javasoltakkal a franciaországi vallásháborúk megszüntetésére. Roppant fontos ugyanakkor, hogy az 1580-as évek elejétől, a lengyel királyként elért sikerekkel is összefüggésben, a történészek hatalmas fordulatot észlelnek politikájában, s erről Kruppa Tamás az említett *Radikale reformation* kötetben is ír. Ennek lényege az volt, hogy egy nagy nemzetközi koalíció keretében lehetőséget látott a török kiszorítására, s a középkori magyar királyság helyreállítására. Élete utolsó szakaszában ennek megvalósítása állt tevékenysége középpontjában, nem pedig Erdély önállóságának megóvása egy későbbi újraegyesülés reményében. Ez nem csupán az erdélyi politika vallási mozzanataival jelentett szakítást, hanem annak minden elemével is, de persze a legszerveesebb következménye a jezsuiták egyre fokozottabb támogatása volt. Erre intette végrendeletében Báthory Zsigmondot is, s mindaz, ami nagykorúvá vált unokaöccse alatt történt – belépés 15 éves háborúba, majd a hagyományos erdélyi politika képviselőinek, a „törökös” vagy „filozófus” uraknak kegyetlen legyilkolása 1594-ben – ebbe a vonulatban illeszthető be. (Zárójelben jegyezzük meg, hogy ebben a kivézetek, vagy elmenekültek közegeiben figyelhető meg leginkább a konfessziók határait áthágó egyéni vallásosság bizonyos elemei.) Arról persze viták folynak, hogy ennek a hatalmas, de kockázatos vízióknak bizonyos mozzanatai kimutathatók-e már erdélyi uralkodása kezdetén, de az a vezérlőelv, hogy egy vallási csoportosulás annál inkább támogatandó, minél közelebb áll a katolicizmushoz, egészen bizonyosan munkált benne akkor, amikor uralkodása kezdetén nagyon határozottan belenyúlt a szász közösség vallási ügyeibe is, amiről elmélyült elemzéseket olvashatunk Ulrich Wien kötetének több dolgozatában, így az utolsóban is.

Természetesen elhibázott lenne Báthory Istvánt tenni felelőssé mindazért, ami a politikai tehetségben őt meg sem közelítő, s a sors által kiegyensúlyozatlanságra ítelt Báthory Zsigmond

uralkodása idején történt. Azt azonban a 15 éves háborúhoz való erdélyi csatlakozást kikerülhetetlennek tartó történészek sem tagadhatják, hogy a fejedelemség számára az 1657-es kaland utánihoz hasonló pusztulást hozott Erdélyre, s ha már az analógiáknál tartunk, ennek hátterében is megragadható a realitásérzékelt elhomályosító, felekezetiileg motivált megszállott váradalmasság. Ebben az esetben a politikai cselekvésre legeltökéltebb jezsuitáké, míg 1657-ben azoké a protestáns prédikátoroké, akik nem tudták kivonni magukat Comenius és az őt ihlető próféták hatása alól.

Ulrich Wien ezt az összefüggést ugyan nem bontja ki, de másfelől nagyon jól érzékeli Báthory István 1572-es intézkedéseinek újdonságát és kivételes jelentőségét. Nem tarthatjuk véletlennek, hogy az ezt taglaló részt olyan kérdések sorozatával zárja, amelyekre a további kutatásoktól várja a feleletet. Ezek között egy olyan is van, ahol a magyar kutatók is mondhatnak majd valamit. Magyarázatra vár, mondja szerzőnk, hogy a szászok 1572-es zsinata miért csak a katolikusok és az antitrinitáriusok iskoláinak látogatásától tiltja el a lelkészek és tanítók fiait, említést sem téve a református kollégiumokról. Szerintem ez egyszerűen nagyon beszédes bizonyíték arra, hogy a század utolsó harmadában az említett két fejezet tanintézményei álltak nagy vonzerőt jelentő színvonalon, s elhibázott lenne a 17. századi viszonyokat visszavetíteni erre az időszakra. Hadd emlékeztessenek csupán arra, hogy csak az utóbbi évek kutatásai (többek között Kiss András és Sipos Gábor munkái) feltárták, hogy micsoda erőfeszítéseket kellett tenni a 17. század elején a református egyháznak kolozsvári intézményei megteremtésére. A tanulmánykötetnél jóval nagyobb hangsúlyt helyeznének a leghatározottabban Keserű Bálint által megfogalmazott mozzanatra, hogy e folyamat szellemi és személyi bázisát egyaránt a történeti Erdélybe programosan bevitt partiumi reformátusság jelentette.